

Discourse Analysis of Unity among the Intellectual Currents of the First Decade of the Islamic Revolution, with Emphasis on Ayatollah Khamenei's Friday Prayer Sermons

MohamadMehdi Rezaie

Advanced-level (Dars-e Khārij) student at Qom Islamic Seminary and research student at the Institute of Islamic Denominations, Qom, Iran.

esesmeghdi0313@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

Abstract

The first decade of the Islamic Revolution in Iran was a period marked simultaneously by discursive plurality, ideological conflicts, and efforts to stabilize a new order of meaning. During this period, numerous intellectual schools and currents, each offering different interpretations of the Revolution, Islam, and politics, were actively present in the public sphere, making the issue of discursive unity one of the fundamental challenges of the nascent Islamic Republic. In this context, Friday prayer sermons, as a public-religious medium, and the sermons of Ayatollah Khamenei, as one of the most important discursive actors of the 1980s, played a central role in managing plurality and producing discursive unity. Using a qualitative discourse analysis method and the MAXQDA software, the present study examines all of Ayatollah Khamenei's Friday prayer sermons during the first decade of the Islamic Revolution. The theoretical framework of the research is based on a synthesis of Laclau and Mouffe's theory of hegemony and van Dijk's critical discourse analysis. The findings show that the discursive unity of the 1980s was formed and consolidated through mechanisms such as the foregrounding of *wilayat al-faqih* as the central signifier, revolutionary rationality, people-centeredness, the discursive demarcation of insider/outsider, and identity-based enemy construction. The results of this study can contribute to a deeper understanding of the internal logic of the discourse of the Islamic Revolution and of its unifying mechanisms under conditions of plurality and crisis.

Keywords: Discursive Unity; The 1980s; Friday Prayer; Ayatollah Khamenei; Discourse Analysis.

Extended Abstract

Introduction

The first decade of the Islamic Revolution in Iran constitutes one of the most complex and critical periods in the country's contemporary history. This period witnessed the simultaneous collapse of the previous order, the establishment of a new political system, the Iran–Iraq War, organized terrorist attacks, the extensive activities of political parties and groups representing diverse intellectual and ideological orientations, and mounting international pressures. Under such circumstances, Iranian society encountered a significant plurality of political and intellectual currents—a plurality that, in the absence of a shared framework of meaning, could have led to social divergence and the weakening of national cohesion.

During this period, numerous political parties and organizations were established or became active in Iran, including the Islamic Republican Party, the Combatant Clergy Association of Tehran, the Mojahedin of the Islamic Revolution Organization, the Freedom Movement of Iran, the Society of Combatant Clergy, and the Association of Combatant Clerics.

Within this critical context, “discourse,” as an arena for the production of meaning and the organization of social understanding, played a decisive role in directing collective behavior. According to theories of discourse analysis, political power is not exercised exclusively through coercive instruments; rather, it also operates through the production and stabilization of meaning, the demarcation of concepts, and the construction of collective identities. From this perspective, examining how “discursive unity” was formed and consolidated during the first decade of the Revolution is essential to understanding the resilience of the political system and Iranian society's ability to overcome the multilayered crises of that period.

The central question is whether, despite the plurality of the aforementioned parties and intellectual currents, it was possible for a unifying discourse to emerge and, if so, through what mechanisms such unity was produced and sustained.

Friday prayer sermons, particularly during the early years of the Revolution, were among the most important religious-political media of the Islamic Republic. Their function extended beyond religious preaching, as they served as an influential platform for explaining major political, social, and ideological issues. In this regard, Ayatollah Khamenei's Friday prayer sermons during the 1980s are of particular significance. These sermons were delivered amid profound security, political, and intellectual crises and consistently addressed such concepts as the unity of the Muslim community, the demarcation between truth and falsehood, the common enemy, the role of the people, rationality, and obedience to the doctrine of *velayat-e faqih*—the guardianship of the Islamic jurist.

Research Questions

Main Research Question

How was the discourse of unity formulated in Ayatollah Khamenei's Friday prayer sermons, and through what discursive mechanisms did it organize the diverse intellectual currents of the first decade of the Islamic Revolution within a shared framework of meaning?

Sub-questions

- What were the central signifiers of the discourse of unity, and how did their articulation contribute to the consolidation of the hegemony of the Islamic Revolution's discourse?

- What cognitive strategies and identity demarcations between the in-group and out-group were employed by the discourse of unity to construct shared mental models and manage intellectual plurality?
- How was the discourse of unity transformed from the level of meaning and cognition into social action and mass mobilization, thereby consolidating unity as an objective social reality?

Methodology

The present study employed qualitative discourse analysis, an integrated theoretical framework combining the approaches of Laclau and Mouffe and Teun A. van Dijk, MAXQDA software, and a three-stage coding process consisting of open, axial, and selective coding. On this basis, all of Ayatollah Khamenei's Friday prayer sermons delivered during the first decade of the Islamic Revolution were analyzed.

This comprehensive methodology made it possible to examine discursive unity at three interrelated levels: the hegemonic-structural, cognitive-strategic, and action-oriented social levels. It also facilitated the development of a conceptual model for explaining the process through which unity was produced and consolidated under conditions characterized by intellectual plurality and crisis.

Results and Findings

The analysis of the data extracted from Ayatollah Khamenei's Friday prayer sermons during the 1980s indicates that the discourse of unity was articulated around two central signifiers: "velayat-e faqih" and "Pure Muhammadan Islam."

The quantitative findings demonstrate that the category of "unity around velayat-e faqih and leadership," with 83 occurrences, had the highest frequency among all axial codes. This finding indicates the role of this concept as the principal nodal point and the ultimate criterion for managing disagreements and establishing cohesion. In addition, the categories of "managing plurality and excluding divergent discourses" with 79 occurrences, "the construction of an Islamic-revolutionary identity" with 72 occurrences, and "the discourse of resistance to global arrogance" with 71 occurrences demonstrate that the construction of in-group/out-group identity boundaries and the representation of a common enemy constituted principal strategies for producing internal cohesion.

Furthermore, the categories of "people-centeredness" with 68 occurrences and "revolutionary rationality" with 61 occurrences functioned as complementary strategies. These mechanisms transferred unity from the cognitive level to the domain of social action and enhanced the audience's resilience against the enemy's psychological warfare.

At the qualitative level, three principal discursive mechanisms were identified.

First, identity boundaries were constructed through van Dijk's ideological square. This mechanism involved the positive representation of "us"—as faithful, discerning, and resistant—and the negative representation of "them"—as treacherous, corrupt, and conspiratorial. In this manner, binary mental models based on the opposition between truth and falsehood were constructed among the audience.

Second, internal plurality was managed by reducing disagreements between left- and right-wing political factions to "differences of opinion or preference" and prioritizing confrontation with a common enemy. This strategy provided the basis for achieving "unity amid disagreement."

Third, social mobilization was achieved through a people-centered discourse that represented popular participation in the war fronts, demonstrations, and elections as the most important means of neutralizing the enemy's conspiracies. At the same time,

obedience to *velayat-e faqih* was consolidated as the ultimate course of action for preserving unity at critical junctures.

Taken together, these findings demonstrate that the discursive unity of the 1980s did not emerge through the complete elimination of differences. Rather, it was formed as an active, dynamic, and multilevel process. Through the consolidation of semantic hegemony, the cognitive direction of society, and the orientation of collective action, this process made it possible to manage intellectual plurality and produce social cohesion during one of the most critical periods in the history of the Islamic Republic.

Conclusion

This study sought to provide an in-depth analysis of the mechanisms through which “discursive unity” was produced during the first decade of the Islamic Revolution by examining Ayatollah Khamenei’s Friday prayer sermons as one of the period’s most significant sites and instruments of discursive intervention.

The findings indicate that the unity established during this critical period was neither accidental nor based exclusively on the physical elimination of political rivals. Rather, it resulted from a coherent, systematic, and multilayered discursive process developed to manage crises, consolidate power, and produce cohesion during one of the most turbulent periods in contemporary Iranian history.

An integrated analysis of the qualitative and quantitative data revealed a three-level model of the process through which unity was produced:

1. The Hegemonic-Structural Level

At the hegemonic-structural level, the discourse of unity brought stability and centrality to the diverse field of meaning prevalent during that period by consolidating two central signifiers: “*velayat-e faqih*,” as the axis of political cohesion, and “Pure Muhammadan Islam,” as the foundation of ideological identity. The frequency of the codes empirically demonstrated that “unity around *velayat-e faqih*” with 83 occurrences and “managing plurality and excluding divergent discourses” with 79 occurrences represented the two principal priorities of this discourse. Through the construction of an antagonistic boundary against a clearly defined “Other”—represented by global arrogance, hypocrisy, and liberalism—this structure created a chain of equivalence among the forces regarded as belonging to the revolutionary in-group.

2. The Cognitive-Strategic Level

At the cognitive-strategic level, this overarching structure was translated into the audience’s mental frameworks through cognitive mechanisms. The principal strategy was the systematic use of the ideological square to represent “us”—the faithful and discerning—in positive terms and to demonize “them”—the treacherous and conspiratorial.

In addition, the repeated emphasis on “rationality” and “insight” with 61 occurrences constituted a deliberate strategy aimed at protecting society against psychological warfare and producing a conscious and informed form of unity.

3. The Action-Oriented Social Level

At the action-oriented social level, the mental models generated by the discourse ultimately resulted in concrete forms of action. Mass mobilization—including participation on the war fronts and in public demonstrations—cohesion through exclusion, involving the marginalization of opposing groups, and obedience to the leadership as the ultimate mechanism for resolving disagreements constituted the three principal practical outcomes of this discourse. These mechanisms transferred unity from the cognitive sphere into the objective reality of society.

Overall, the unity produced through this process may be described as “unity within managed plurality.” This model entailed the conditional recognition of different

intellectual currents, provided that they observed the principles and boundaries defined by the central signifiers of the discourse of the Islamic Revolution.

Keywords: Discursive unity; the 1980s; Friday prayers; Ayatollah Khamenei; discourse analysis.

مقاله پژوهشی

تحلیل گفتمان وحدت در نحله‌های فکری دهه نخست انقلاب اسلامی با تکیه بر خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای

محمد مهدی رضایی

طبله درس خارج حوزه علمیه قم و دانش پژوه موسسه مذاهب اسلامی، قم، ایران.

esesmeghdi0313@gmail.com

 0000-0000-0000-0000

چکیده:

دهه نخست انقلاب اسلامی ایران، دوره‌ای توأمان از تکرار گفتمانی، تعارض‌های ایدئولوژیک و تلاش برای تثبیت نظم معنایی جدید بود. در این مقطع، نحله‌ها و جریان‌های فکری متعددی با قرائت‌های متفاوت از انقلاب، اسلام و سیاست در فضای عمومی حضور فعال داشتند که این امر، مسئله وحدت گفتمانی را به یکی از چالش‌های بنیادین نظام نوپای جمهوری اسلامی تبدیل کرد. در این میان، خطبه‌های نماز جمعه به مثابه یک رسانه عمومی - دینی و خطبه‌های آیت‌الله خامنه‌ای به عنوان یکی از مهم‌ترین کنشگران گفتمانی دهه ۱۳۶۰، نقش محوری در مدیریت تکرار و تولید وحدت گفتمانی ایفا کردند. پژوهش حاضر با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان کیفی و با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA، به تحلیل تمامی خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای در دهه نخست انقلاب اسلامی می‌پردازد. چارچوب نظری تحقیق بر تلفیقی از نظریه هژمونی لاکلاو و موفه و تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک استوار است. یافته‌ها نشان می‌دهد که وحدت گفتمانی دهه ۶۰ از طریق سازوکارهایی چون برجسته‌سازی ولایت‌فقیه به عنوان دال مرکزی، عقلانیت انقلابی، مردم‌محوری، مرزبندی گفتمانی خودی/غیرخودی و دشمن‌سازی هویتی شکل گرفته و تثبیت شده است. نتایج این پژوهش می‌تواند به فهم عمیق‌تر منطق درونی گفتمان انقلاب اسلامی و سازوکارهای انسجام‌بخش آن در شرایط تکرار و بحران کمک کند.

واژگان اصلی: وحدت گفتمانی، دهه شصت، نماز جمعه، آیت‌الله خامنه‌ای، تحلیل گفتمان.

دسترسی به مقالات نشریه علمی مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی (Open Access) است.

نشریه علمی «مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی» تحت مجوز بین‌المللی

Creative Commons Attribution 4.0 International CC BY 4.0

Doi: [10.22034/irsj.2026.584450.1225](https://doi.org/10.22034/irsj.2026.584450.1225)

مسئولیت مقاله از نظر محتوای علمی و نظرات مطرح‌شده در متن آن، به عهده نویسندگان و یا نویسنده مسئول مقاله می‌باشد و مورد تأیید / عدم تأیید صاحب امتیاز نشریه مطالعات راهبردی انقلاب اسلامی نمی‌باشد.

مقدمه

دهه نخست انقلاب اسلامی ایران یکی از پیچیده‌ترین و بحرانی‌ترین دوره‌های تاریخ معاصر کشور به شمار می‌آید. این دوره با هم‌زمانی پدیده‌هایی چون فروپاشی نظم پیشین، استقرار نظام جدید، جنگ تحمیلی، ترورهای سازمان‌یافته، فعالیت گسترده احزاب و گروهک‌های سیاسی با گرایش‌های متنوع فکری و ایدئولوژیک و فشارهای بین‌المللی همراه بود. در چنین شرایطی، جامعه ایران با تکرر جدی نحله‌های فکری و سیاسی مواجه شد؛ تکرری که در صورت فقدان چارچوب معنایی مشترک، می‌توانست به واگرایی اجتماعی و تضعیف انسجام ملی منجر شود.

در این بین احزاب متعددی در ایران تأسیس شده بودند از جمله این احزاب، حزب جمهوری (بشیره، ۱۴۰۳)، جامعه روحانیت مبارز تهران، حزب مجاهدین انقلاب اسلامی، نهضت آزادی (الگار، ۱۳۵۸)، جامعه روحانیون مبارز، مجمع روحانیون مبارز (شادلو، ۱۳۹۲) بودند.

در این بستر بحرانی، «گفتمان» به‌عنوان عرصه تولید معنا و سامان‌دهی فهم اجتماعی، نقشی تعیین‌کننده در جهت‌دهی به رفتارهای جمعی ایفا می‌کند. بر اساس نظریه‌های تحلیل گفتمان، قدرت سیاسی صرفاً از طریق ابزارهای سخت اعمال نمی‌شود، بلکه از رهگذر تولید و تثبیت معنا، مرزبندی مفاهیم و تعریف هویت‌های جمعی عمل می‌کند (لاکلا و موفه، ۱۳۸۶). از این منظر، بررسی نحوه شکل‌گیری و تثبیت «وحدت گفتمانی» در دهه نخست انقلاب، برای فهم پایداری نظام سیاسی و عبور جامعه از بحران‌های چندلایه آن دوره، ضرورتی اساسی دارد.

پرسش کلیدی آن است که آیا با وجود تکرر احزاب و نحله‌های فکری یادشده، امکان شکل‌گیری یک گفتمان وحدت‌بخش وجود داشته است؟ و اگر آری، این وحدت از چه سازوکارهایی تغذیه می‌کرده است؟ فرض اولیه پژوهش آن است که علی‌رغم تنوع جریان‌های سیاسی موجود، گفتمان مسلط انقلاب اسلامی با برجسته‌سازی دال‌های مرکزی چون «ولایت فقیه» و «اسلام ناب محمدی» و از طریق مرزبندی‌های هویتی و دشمن‌سازی

مشترک، توانسته است نحللهای فکری متکثر را در قالبی هم‌عرض حول محورهای مورد وفاق سازمان‌دهی کرده و وحدتی نسبی اما کارآمد ایجاد نماید.

خطبه‌های نماز جمعه، به‌ویژه در سال‌های ابتدایی انقلاب، یکی از مهم‌ترین رسانه‌های دینی-سیاسی جمهوری اسلامی به شمار می‌آمدند که کارکردی فراتر از وعظ عبادی داشته و به‌مثابه تریبونی برای تبیین مسائل کلان سیاسی، اجتماعی و ایدئولوژیک عمل می‌کردند (رحیم‌پور ازغدی، ۱۳۹۰). در این میان، خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای در دهه ۱۳۶۰ واجد اهمیت مضاعف است؛ چرا که این خطبه‌ها در متن بحران‌های امنیتی، سیاسی و فکری ایراد شده و به‌طور مستمر به مفاهیمی چون وحدت امت، مرزبندی حق و باطل، دشمن مشترک، نقش مردم، تعقل و تبعیت از ولایت‌فقیه پرداخته‌اند. بر اساس آنچه بیان شد:

مسئله اصلی این پژوهش آن است که گفتمان وحدت در خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای چگونه صورت‌بندی شده و این فرضیه از طریق چه سازوکارهای گفتمانی توانسته است نحللهای فکری متکثر دهه نخست انقلاب را ذیل چارچوبی معنایی مشترک سامان دهد، در ادامه پژوهش و با تحلیل داده‌های مستخرج از خطبه‌ها، مورد آزمون و بررسی قرار خواهد گرفت. به بیان دیگر، این پژوهش در پی آن است که با تحلیل گفتمانی این خطبه‌ها، چگونگی تولید، بازتولید و تثبیت وحدت گفتمانی در یکی از بحرانی‌ترین مقاطع تاریخ جمهوری اسلامی را تبیین کند. پرداختن به این مسئله نه‌تنها به فهم عمیق‌تر تحولات دهه ۶۰ کمک می‌کند، بلکه می‌تواند الگویی تحلیلی برای بررسی نسبت گفتمان، رهبری و انسجام اجتماعی در جوامع انقلابی ارائه دهد.

در پاسخ به این سؤال و بر اساس چارچوب نظری تلفیقی پژوهش (مبتنی بر نظریه هژمونی لاکلاو و موفه و تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک)، فرضیه پژوهش بدین شرح صورت‌بندی می‌شود:

به نظر می‌رسد گفتمان وحدت در خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای در دهه ۱۳۶۰ از طریق مفصل‌بندی دال‌های متکثر حول دو دال مرکزی «ولایت‌فقیه» و «اسلام ناب محمدی» و با بهره‌گیری از سازوکارهایی چون مرزبندی آنتاگونیستی خودی/غیرخودی،

دشمن‌سازی هویتی، ترویج عقلانیت انقلابی و مردم‌محوری، موفق به ایجاد و تثبیت هژمونی گفتمانی شده و نحله‌های فکری مختلف را در قالب یک زنجیره هم‌عرضی در برابر «دیگری» مشترک (استکبار جهانی، نفاق داخلی و لیبرالیسم) سازمان‌دهی کرده است. تبیین فرضیه: این فرضیه بر اساس مفاهیم کلیدی نظریه گفتمان لاکلاو و موفه نظیر «دال مرکزی»، «زنجیره هم‌ارزی» و «مرزبندی آنتاگونیستی» شکل گرفته است. از این منظر، گفتمان وحدت در دهه نخست انقلاب، یک پروژه هژمونیک برای مدیریت تکرار معنایی محسوب می‌شود که در آن، «ولایت فقیه» به عنوان نقطه گرهی سیاسی و «اسلام ناب محمدی» به عنوان شالوده هویت ایدئولوژیک، نقش محوری در انسجام‌بخشی به نیروهای خودی ایفا می‌کنند. هم‌زمان، بر اساس رویکرد ون‌دایک، تأکید بر «عقلانیت» و «بصیرت» به عنوان راهبردهای شناختی، نشان‌دهنده تلاش گفتمان مسلط برای شکل‌دهی به مدل‌های ذهنی مشترک در مخاطبان و مقابله با جنگ روانی دشمن است. درنهایت، مردم‌محوری و دعوت به «حضور در صحنه»، پیوند میان این سازوکارهای شناختی و کنش‌های اجتماعی انضمامی را برقرار می‌سازد و وحدت را از سطح ذهن به عینیت جامعه منتقل می‌کند. این فرضیه در بخش یافته‌های پژوهش، از طریق تحلیل کیفی و کمی داده‌های مستخرج از خطبه‌های نماز جمعه، مورد آزمون قرار خواهد گرفت.

روش‌شناسی پژوهش

نوع پژوهش و رویکرد روش‌شناختی (تحلیل گفتمان کیفی)

پژوهش حاضر از نظر هدف، تبیینی-تحلیلی و از نظر ماهیت، کیفی است و با بهره‌گیری از روش تحلیل گفتمان انجام شده است. تحلیل گفتمان به عنوان رویکردی میان‌رشته‌ای، امکان بررسی نحوه تولید معنا، تثبیت مفاهیم مرکزی و سامان‌دهی هویت‌های جمعی در متن‌های سیاسی-دینی را فراهم می‌سازد (Fairclough, 1995). در این پژوهش، گفتمان وحدت به مثابه یک سازه معنایی بررسی می‌شود که در بستر شرایط بحرانی دهه نخست انقلاب اسلامی و از خلال خطبه‌های نماز جمعه صورت‌بندی شده است. جامعه آماری پژوهش شامل مجموعه خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای در دهه ۱۳۶۰ است. این خطبه‌ها به عنوان متونی رسمی، عمومی و تکرارشونده، نقش مهمی در انتقال مفاهیم

سیاسی-دینی و جهت‌دهی به افکار عمومی در آن دوره داشته‌اند. معیار انتخاب داده‌ها، ارتباط مستقیم محتوای خطبه‌ها با موضوعات وحدت، انسجام اجتماعی، مرزبندی گفتمانی و مواجهه با نخله‌های فکری متکثر بوده است.

داده‌ها به شیوه اسنادی گردآوری و سپس با استفاده از نرم‌افزار MAXQDA مورد تحلیل کیفی قرار گرفتند. این نرم‌افزار به‌عنوان ابزار تسهیل‌کننده، امکان کدگذاری نظام‌مند، مقایسه فراوانی مفاهیم، ترسیم شبکه هم‌وقوعی کدها و استخراج الگوهای مفهومی را فراهم ساخت. تأکید می‌شود که MAXQDA نقش ابزار تحلیلی داشته و تفسیر نهایی داده‌ها مبتنی بر تحلیل پژوهشگر بوده است.

فرایند کدگذاری در نرم‌افزار MAXQDA

فرایند کدگذاری در این پژوهش در سه مرحله انجام شد:

۱. کدگذاری اولیه

در مرحله نخست، متن خطبه‌ها به‌صورت خطبه‌خط و جمله‌به‌جمله مطالعه شد و مفاهیم معنادار مرتبط با وحدت، انسجام، دشمن‌شناسی، مرزبندی حق و باطل و نقش مردم استخراج گردید. در این مرحله، کدهای اولیه بدون پیش‌فرض نظری و به‌صورت استقرایی شناسایی شدند. نمونه‌هایی از کدهای اولیه عبارت‌اند از:

- دعوت به تعقل و تفکر
- شنیدن و اندیشیدن
- دشمن مشترک
- غوغاسالاری و تشنج
- مرزبندی حق و باطل
- امت واحد
- نقش مردم در انقلاب
- ولایت فقیه و هدایت
- ضدانقلاب و نفاق
- مشروعیت دینی نظام

۲. یافتن مقوله‌ها

در مرحله دوم، کدهای اولیه بر اساس شباهت مفهومی و ارتباط معنایی، در قالب مقوله‌های محوری سامان‌دهی شدند. هدف از این مرحله، کاهش پراکندگی کدها و دستیابی به ساختار منسجم گفتمانی بود. مقوله‌های محوری استخراج‌شده شامل موارد زیر است:

وحدت گفتمان: (امت واحده، وحدت داخلی انقلاب، وحدت حول محور ولایت)
مدیریت تکثر گفتمان: (جذب خرده گفتمان‌ها، طرد گفتمان‌های واگرا، مرزبندی گفتمان)

عقلانیت گفتمان: (تعقل و تدبیر، مقابله با غوغا سالاری، عقلانیت انقلابی)
گفتمان استکبارستیزی: (استکبار جهانی، مستضعفین، دشمن مشترک)
هویت‌سازی اسلامی-انقلابی: (اسلام ناب محمدی، ارزش‌های انقلاب، هویت انقلابی ملت)

نقش نماز جمعه در تولید گفتمان: (نماز جمعه به مثابه رسانه، خطبه به مثابه کنش اجتماعی)

هژمونی گفتمانی: (دال مرکزی، دال‌های شناور، تثبیت هژمونی)

۳. کدگذاری/انتخابی

در مرحله تم، با تحلیل ارتباط میان مقوله‌های محوری، «وحدت گفتمانی» به عنوان دال مرکزی گفتمان دهه نخست انقلاب شناسایی شد. سایر مقوله‌ها به عنوان عناصر پیرامونی این دال مرکزی تفسیر شدند که در مجموع، سازوکارهای ایجاد و تثبیت وحدت در میان نحله‌های فکری متکثر را توضیح می‌دهند. بر این اساس، مدل مفهومی پژوهش ترسیم گردید که نشان‌دهنده پیوند میان شرایط تاریخی، رهبری گفتمانی، سازوکارهای معنایی و پیامدهای اجتماعی وحدت است.

ساختار گفتمانی انقلاب اسلامی: کدها و مضامین

شکل ۱. ساختار گفتمانی انقلاب اسلامی (کدها و مضامین)

۳. چارچوب نظری پژوهش

۳-۱. نظریه گفتمان لاکلاو و موفه و مفهوم هژمونی

ارنستو لاکلاو و شانتال موفه گفتمان را عرصه‌ای برای تثبیت موقت معنا در بستر منازعه اجتماعی و سیاسی می‌دانند. از منظر آنان، واقعیت اجتماعی نه امری عینی و ثابت، بلکه محصول برساخت‌های گفتمانی است که در قالب زنجیره‌های هم‌ارزی و تفاوت سازمان می‌یابد. (Laclau & Mouffe, 1985) در این چارچوب، هژمونی به فرایندی اطلاق می‌شود که طی آن یک گفتمان خاص می‌کوشد با مفصل‌بندی دال‌های شناور و متکثر، معنای مسلط را تثبیت کرده و سایر گفتمان‌های رقیب را به حاشیه براند.

از مفاهیم کلیدی این نظریه می‌توان به «دال مرکزی»، «دال شناور»، «زنجیره هم‌ارزی» و «مرزبندی گفتمانی» اشاره کرد. دال مرکزی نقشی محوری در انسجام بخشی به سایر دال‌ها ایفا می‌کند و از طریق آن، مطالبات ناهمگون اجتماعی در قالب یک کل منسجم بازتعریف می‌شوند. (Laclau, 2005) مرزبندی گفتمانی نیز از طریق تقابل «ما/دیگری» شکل می‌گیرد و به تثبیت هویت جمعی می‌انجامد.

تحلیل پدیده «وحدت گفتمانی» در دهه نخست انقلاب اسلامی مستلزم بهره‌گیری از رویکردی نظری است که بتواند هم‌زمان به سازوکارهای تولید معنا، تثبیت هویت‌های

جمعی و اعمال قدرت در بستر گفتمان پردازد. از این رو، پژوهش حاضر با تلفیق نظریه گفتمان لاکلاو و موفه و تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک، چارچوبی نظری فراهم می‌آورد که امکان تبیین جامع وحدت گفتمانی در خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای را فراهم می‌سازد. نظریه گفتمان لاکلاو و موفه (۱۹۸۵) گفتمان را حاصل مفصل‌بندی عناصر معنایی ناهمگون حول دال‌های مرکزی می‌داند. در این چارچوب، وحدت اجتماعی نه از طریق حذف تفاوت‌ها، بلکه از راه ایجاد هژمونی گفتمانی شکل می‌گیرد؛ بدین معنا که یک گفتمان مسلط می‌تواند مطالبات و هویت‌های متکثر را در قالب زنجیره‌ای از هم‌ارزی‌ها گرد هم آورد. در دهه نخست انقلاب اسلامی، شرایط ویژه سیاسی و اجتماعی -از جمله تکثر احزاب، تعارض ایدئولوژیک و تهدیدهای داخلی و خارجی- زمینه‌ساز شکل‌گیری رقابت گفتمانی گسترده‌ای بود. در چنین بستری، گفتمان انقلاب اسلامی کوشید با برجسته‌سازی دال‌هایی چون «اسلام»، «امت»، «انقلاب» و «ولایت‌فقیه» به عنوان دال‌های مرکزی، سایر عناصر معنایی را حول خود مفصل‌بندی کرده و مرز آنتاگونیستی روشنی میان خود و گفتمان‌های رقیب ترسیم کند.

مفهوم آنتاگونیسم در نظریه لاکلاو و موفه نقش تعیین‌کننده‌ای در فهم وحدت گفتمانی ایفا می‌کند. وحدت تنها در سایه تمایز با «دیگری» شکل می‌گیرد و این تمایز در گفتمان انقلاب اسلامی دهه ۱۳۶۰ به صورت دوگانه‌هایی نظیر «حق/باطل»، «اسلام/نفاق» و «انقلاب/ضدانقلاب» بازنمایی می‌شود. خطبه‌های نماز جمعه مخصوصاً خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای، به عنوان یکی از مهم‌ترین تریبون‌های رسمی گفتمان انقلاب، نقش محوری در تثبیت این مرزبندی‌های هویتی و ایجاد انسجام معنایی در جامعه ایفا می‌کنند. در کنار این رویکرد هژمونیک، تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک امکان بررسی لایه شناختی وحدت گفتمانی را فراهم می‌آورد. ون دایک بر پیوند میان گفتمان، شناخت و جامعه تأکید دارد و معتقد است که اعمال قدرت گفتمانی زمانی مؤثر است که معناها در قالب الگوهای ذهنی مشترک در میان مخاطبان نهادینه شوند. از این منظر، تأکید مکرر خطبه‌های نماز جمعه بر مفاهیمی چون تعقل، شنیدن، تدبر و آگاهی‌بخشی، تلاشی آگاهانه برای هدایت سطح شناختی جامعه و جلوگیری از آشفته‌گی گفتمانی محسوب می‌شود. در

چارچوب ون‌دایک، گفتمان دینی-سیاسی نماز جمعه نه تنها بازتاب‌دهنده واقعیت اجتماعی، بلکه سازنده آن است. خطبه‌ها از طریق تکرار گزاره‌های ارزشی و هویتی، مدل‌های ذهنی خاصی را درباره دشمن، دوست، مسئولیت اجتماعی و مشروعیت سیاسی تولید و بازتولید می‌کنند. این مدل‌های شناختی، زمینه‌ساز کنش جمعی هماهنگ و حفظ انسجام اجتماعی در شرایط بحرانی دهه ۱۳۶۰ می‌شوند.

ترکیب این دو رویکرد نظری امکان ارائه مدلی جامع از وحدت گفتمانی را فراهم می‌سازد. از یک‌سو، نظریه لاکلائو و موفه سازوکار هژمونیک وحدت و مفصل‌بندی دال‌های متکثر را توضیح می‌دهد و از سوی دیگر، تحلیل ون‌دایک نشان می‌دهد که این هژمونی چگونه در سطح شناختی مخاطبان نهادینه شده و به کنش اجتماعی تبدیل می‌شود. بر این اساس، وحدت گفتمانی در دهه نخست انقلاب اسلامی را می‌توان فرایندی چندلایه دانست که در آن، هدایت رهبری دینی، مرزبندی هویتی و آگاهی‌بخشی شناختی در تعامل با یکدیگر، انسجام اجتماعی و سیاسی جامعه انقلابی را تضمین کرده‌اند.

بر اساس نظریه گفتمان لاکلائو و موفه، وحدت گفتمانی در دهه نخست انقلاب اسلامی را می‌توان فرایند مفصل‌بندی دال‌های متکثر حول دال مرکزی «انقلاب اسلامی» دانست. در خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای، مفاهیمی چون امت، ایمان، مردم، جهاد و دشمن‌شناسی در قالب یک زنجیره هم‌ارزی سامان می‌یابند و از طریق مرزبندی آنتاگونیستی با گفتمان‌های ضدانقلاب و الحادی، هژمونی گفتمان انقلاب اسلامی تثبیت می‌شود. بدین ترتیب، وحدت نه به معنای حذف تفاوت‌ها، بلکه به‌عنوان هژمونیک‌سازی معنا در بستر تکثر گفتمانی قابل تحلیل است.

۲-۳. تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک و سطح شناختی معنا

در کنار رویکرد هژمونیک لاکلائو-موفه، تحلیل گفتمان انتقادی تتون فان دایک بر نقش شناخت، ایدئولوژی و قدرت در تولید و بازتولید معنا تأکید دارد. ون‌دایک گفتمان را در پیوندی سه‌سطحی میان «متن»، «شناخت اجتماعی» و «ساختارهای کلان قدرت» تحلیل می‌کند (van Dijk, 1998). از منظر ون‌دایک، ایدئولوژی‌ها در قالب الگوهای شناختی جمعی

شکل می‌گیرند و از طریق گفتمان سیاسی به مخاطبان منتقل می‌شوند. در رویکرد انتقادی ون‌دایک، تحلیلگر به دنبال آشکارسازی این مسئله است که گفتمان‌های مسلط چگونه از طریق شکل‌دهی به شناخت اجتماعی، مرزهای «قابل دیدن» و «نادیدنی»، «قابل شنیدن» و «ناشنیدن» و «قابل تفسیر» و «طردشده» را ترسیم می‌کنند و از این رهگذر، به بازتولید روابط قدرت و تثبیت نظم اجتماعی مسلط می‌پردازند (van Dijk, 2006)؛ به عبارت دیگر، تحلیلگر انتقادی در پی پاسخ به این پرسش است که گفتمان مورد بررسی (در اینجا خطبه‌های نماز جمعه) چه چیزهایی را به‌عنوان «حقیقت» و «واقعیت» به رسمیت می‌شناسد و چه چیزهایی را از حوزه مشروعیت گفتمانی خارج می‌سازد؛ همچنین این گفتمان به سود چه نیروها و به ضرر چه جریان‌هایی عمل می‌کند. از این منظر، خطبه‌های نماز جمعه به‌عنوان متونی قدرت‌مند، نه‌تنها بازتاب‌دهنده واقعیت، بلکه سازنده و محدودکننده آن هستند و تحلیل انتقادی آن‌ها می‌تواند نشان دهد که چگونه یک نظم معنایی خاص، از طریق سازوکارهای شناختی، تثبیت و بازتولید می‌شود.

تأکید آیت‌الله خامنه‌ای در خطبه‌های نماز جمعه دهه نخست انقلاب بر مفاهیمی چون «تعقل»، «تدبر»، «شنیدن هدایت»، «آگاهی‌بخشی» و «بصیرت» را می‌توان در پرتو رویکرد ون‌دایک به‌مثابه تلاش برای شکل‌دهی به شناخت جمعی و مقابله با جنگ شناختی و تبلیغاتی دشمن تحلیل کرد. بدین ترتیب، وحدت گفتمانی نه‌تنها در سطح زبانی، بلکه در سطح ادراک و ذهنیت اجتماعی بازتولید می‌شود.

در چارچوب تحلیل گفتمان انتقادی ون‌دایک، خطبه‌های نماز جمعه به‌عنوان کنش‌های گفتمانی قدرت‌مند، نقش محوری در شکل‌دهی به الگوهای شناختی مشترک جامعه ایفا می‌کنند. تأکید مکرر بر تعقل، شنیدن و تفکر در خطبه‌های آیت‌الله خامنه‌ای، نشان‌دهنده تلاش آگاهانه برای هدایت سطح شناختی مخاطبان و ایجاد انسجام معنایی است. این انسجام شناختی، زمینه‌ساز وحدت گفتمانی و بازتولید کنش جمعی هماهنگ در جامعه انقلابی دهه ۱۳۶۰ می‌شود.

۳-۳. تلفیق نظری: هژمونی، شناخت و کنش اجتماعی

این پژوهش از یک چارچوب نظری ترکیبی بهره می‌برد تا بتواند پدیده پیچیده «وحدت گفتمانی» را در سطوح مختلف تحلیل کند. این چارچوب بر پیوند سه مفهوم کلیدی استوار است: هژمونی (برای تحلیل ساختار کلان قدرت گفتمانی)، شناخت (برای درک سازوکارهای تأثیرگذاری بر مخاطب) و کنش اجتماعی (به عنوان پیامد نهایی گفتمان).

سطح هژمونی (بر اساس نظریه لاکلاو و موفه): در این سطح، ما به دنبال پاسخ به این پرسش هستیم که گفتمان وحدت چگونه توانست به گفتمان مسلط دهه نخست انقلاب تبدیل شود. بر اساس نظریه گفتمان لاکلاو و موفه، عرصه اجتماعی فضایی است که در آن، مفاهیم کلیدی مانند «وحدت» به مثابه دال‌های شناور عمل می‌کنند و گروه‌های مختلف برای الصاق معنای مورد نظر خود به این دال‌ها رقابت می‌کنند (لاکلاو و موفه، ۱۳۸۶). یک گفتمان موفق، گفتمانی است که بتواند یک «دال مرکزی» یا «نقطه گرهی» را برجسته کرده و سایر دال‌ها (مانند عدالت، استقلال، آزادی) را حول آن «مفصل‌بندی» کند.

یافته‌های کمی (با فراوانی ۸۳ کد برای ولایت‌فقیه) و کیفی نشان می‌دهد که گفتمان وحدت حول دو دال مرکزی «ولایت‌فقیه و اسلام ناب محمدی» مفصل‌بندی شده است. این چارچوب نظری به ما کمک می‌کند تا تحلیل کنیم که چگونه این گفتمان از طریق ایجاد «مرزبندی آنتاگونیستی» با یک «دیگری» (شامل استکبار جهانی، نفاق داخلی و لیبرالیسم)، یک «زنجیره هم‌ارزی» از نیروهای خودی ایجاد کرده و به هژمونی دست یافته است.

درحالی‌که نظریه لاکلاو ساختار کلان هژمونی را تبیین می‌کند، تحلیل گفتمان انتقادی تئون ون دایک به ما ابزارهایی می‌دهد تا سازوکارهای خُرد و زبانی این فرآیند را در سطح «شناخت اجتماعی» تحلیل کنیم. ون دایک بر پیوند سه‌گانه «گفتمان، شناخت و جامعه» تأکید دارد و توضیح می‌دهد که چگونه گفتمان از طریق شکل‌دهی به «مدل‌های ذهنی» در مخاطبان، درک آن‌ها از واقعیت سیاسی را قالب‌ریزی می‌کند (van Dijk, 1998).

ابزار اصلی ون دایک، «مربع ایدئولوژیک» است که بر قطب‌بندی «ما» در برابر «آن‌ها» استوار است. ما از این ابزار استفاده می‌کنیم تا نشان دهیم خطبه‌های نماز جمعه چگونه از

طریق راهبردهای چهارگانه (برجسته‌سازی مثبت ما، برجسته‌سازی منفی آنها، کم‌رنگ‌سازی منفی ما و کم‌رنگ‌سازی مثبت آنها) مدل‌های ذهنی روشنی از «جبهه خودی» (مؤمن، انقلابی) در برابر «جبهه دشمن» (توطئه‌گر، خائن، فاسد) ایجاد کرده‌اند. تأکید مکرر بر «عقلانیت» و «بصیرت» (با فراوانی ۶۱) نیز یک راهبرد شناختی برای مدیریت این مدل‌های ذهنی و مقابله با جنگ روانی دشمن تحلیل می‌شود. درنهایت، این چارچوب تلفیقی نشان می‌دهد که هدف غایی گفتمان، صرفاً تغییر ذهنیت نیست، بلکه هدایت «کنش اجتماعی» است. مدل‌های ذهنی ایجاد شده در سطح شناخت، به‌طور مستقیم به تولید و توجیه کنش‌های مشخصی در سطح جامعه منجر می‌شوند. در این پژوهش نماز جمعه به‌عنوان یک «کردار گفتمانی»، این فرآیند را تسهیل می‌کند. مدل ذهنی که دشمن را «مفسد فی الارض» و «خائن» بازنمایی می‌کند، کنش‌هایی مانند بسیج عمومی برای حضور در جبهه‌ها، طرد اجتماعی و سیاسی جریان‌های مخالف (مانند لیبرال‌ها و منافقین) و حمایت از سیاست‌های کلان نظام را تولید و مشروعیت‌بخشی می‌کند.

بنابراین، این چارچوب تلفیقی به ما اجازه می‌دهد تا فرایند تولید وحدت را به صورت یکپارچه تحلیل کنیم: از ساختار کلان هژمونیک آن گرفته تا راهبردهای زبانی-شناختی که به کار می‌برد و درنهایت، پیامدهای عملی و کنش‌های اجتماعی که در جامعه تولید می‌کند.

۳-۴. مدل نظری وحدت گفتمانی در دهه نخست انقلاب

بر اساس چارچوب نظری تلفیقی و یافته‌های حاصل از تحلیل کیفی خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای در دهه نخست انقلاب اسلامی، می‌توان از «مدل نظری وحدت گفتمانی» سخن گفت که تبیین‌کننده نحوه مدیریت تکرار فکری و انسجام‌بخشی اجتماعی در شرایط بحرانی این دوره تاریخی است. این مدل نشان می‌دهد که وحدت گفتمانی نه به‌مثابه حذف تفاوت‌ها، بلکه به‌عنوان فرایندی فعال، پویا و چندسطحی در گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای بازتولید شده است. در این مدل، وحدت گفتمانی در بستر تقابل میان گفتمان انقلاب اسلامی و گفتمان‌های رقیب و معارض شکل می‌گیرد و از طریق تثبیت معنایی

مفاهیم محوری و هدایت ادراک جمعی امت، به کنش سیاسی منسجم می‌انجامد. این فرایند را می‌توان در سه سطح نظری متمایز اما به هم پیوسته تبیین کرد:

در سطح نخست، مدل نظری وحدت گفتمانی بر مفهوم «هژمونی» در اندیشه لاکلاو و موفه استوار است. خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای با مفصل‌بندی دال‌های متکثر پیرامون دال‌های مرکزی چون «اسلام»، «انقلاب اسلامی»، «امت» و «ولایت فقیه»، نوعی زنجیره هم‌ارزی میان مطالبات گوناگون اجتماعی و سیاسی ایجاد می‌کند. این مفصل‌بندی، امکان هم‌راستاسازی نحللهای فکری متفاوت را در چارچوب گفتمان انقلاب اسلامی فراهم می‌سازد. هم‌زمان، مرزبندی گفتمانی از طریق تقابل‌های دوگانه‌ای نظیر «حق/باطل»، «اسلام/ضداسلام»، «امت/دشمن» و «خودی/غیرخودی» شکل می‌گیرد. این مرزبندی‌ها نه صرفاً توصیفی، بلکه هویتی و کنشی‌اند و با تعیین مرزهای مشروعیت سیاسی، به تثبیت هژمونی گفتمان انقلاب اسلامی در برابر گفتمان‌های رقیب می‌انجامند.

سطح دوم مدل نظری وحدت گفتمانی، ناظر به سازوکارهای شناختی تولید معناست که در پرتو رویکرد ون‌دایک قابل تبیین است. در خطبه‌های مورد مطالعه، تأکید مکرر بر مفاهیمی چون «تعقل»، «تدبیر»، «شنیدن»، «آگاهی»، «بصیرت» و «فهم درست» نشان می‌دهد که گفتمان رهبری صرفاً به تثبیت مفاهیم هژمونیک بسنده نمی‌کند، بلکه در پی شکل‌دهی به الگوهای شناختی مخاطبان است. در این چارچوب، وحدت گفتمانی از طریق هم‌سوسازی ادراک عمومی با ارزش‌ها و اهداف انقلاب اسلامی بازتولید می‌شود. هدایت شناختی جامعه، امکان مقاومت در برابر جنگ تبلیغاتی، شایعه‌سازی و گفتمان‌های انحرافی را فراهم کرده و مخاطبان را به فاعلانی آگاه در فرایند سیاسی تبدیل می‌کند. بدین ترتیب، وحدت نه تحمیلی، بلکه مبتنی بر اقناع و درونی‌سازی معنا شکل می‌گیرد.

سطح سوم مدل نظری وحدت گفتمانی، به پیامدهای عملی و کنشی این فرایند اختصاص دارد. در این سطح، مفاهیم تثبیت‌شده در سطوح هژمونیک و شناختی به کنش اجتماعی و سیاسی تبدیل می‌شوند. دعوت به «حضور مردم در صحنه»، «مقاومت»، «دفاع از انقلاب»، «اطاعت از ولایت فقیه» و «ایستادگی در برابر دشمن» از جمله مصادیق این سطح‌اند. وحدت گفتمانی در این سطح، خود را در قالب انسجام اجتماعی، بسیج عمومی

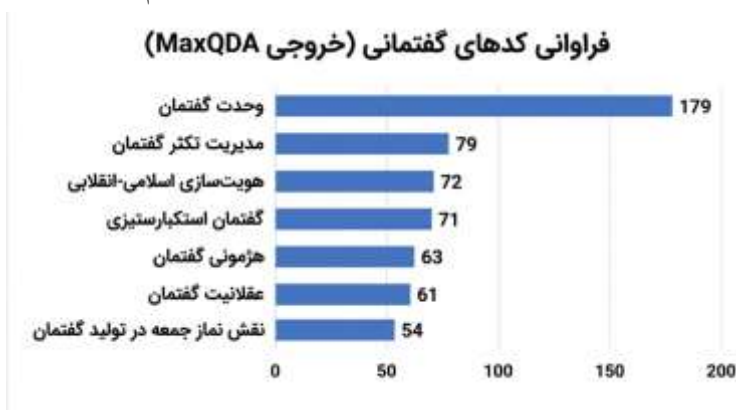
و استمرار مشارکت سیاسی نشان می‌دهد. گفتمان آیت‌الله خامنه‌ای از طریق پیوند دادن ایمان دینی با مسئولیت سیاسی، کنش جمعی را مشروعیت‌بخشی کرده و آن را به بخشی از هویت انقلابی امت تبدیل می‌کند. این امر نقش تعیین‌کننده‌ای در تثبیت نظام سیاسی در دهه نخست انقلاب اسلامی ایفا کرده است.

بر اساس مدل نظری وحدت گفتمانی، می‌توان گفت که خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای در دهه نخست انقلاب اسلامی، به‌مثابه یک سازوکار گفتمانی چندسطحی عمل کرده‌اند که از طریق تثبیت هژمونی معنایی، هدایت شناختی جامعه و جهت‌دهی به کنش جمعی، امکان مدیریت تکثر فکری و ایجاد انسجام اجتماعی را فراهم ساخته‌اند. این مدل نظری، پیوندی معنادار میان داده‌های تجربی، چارچوب نظری و تحلیل گفتمانی برقرار می‌کند و مبنای مفهومی مدل استخراج‌شده در پژوهش حاضر را شکل می‌دهد.

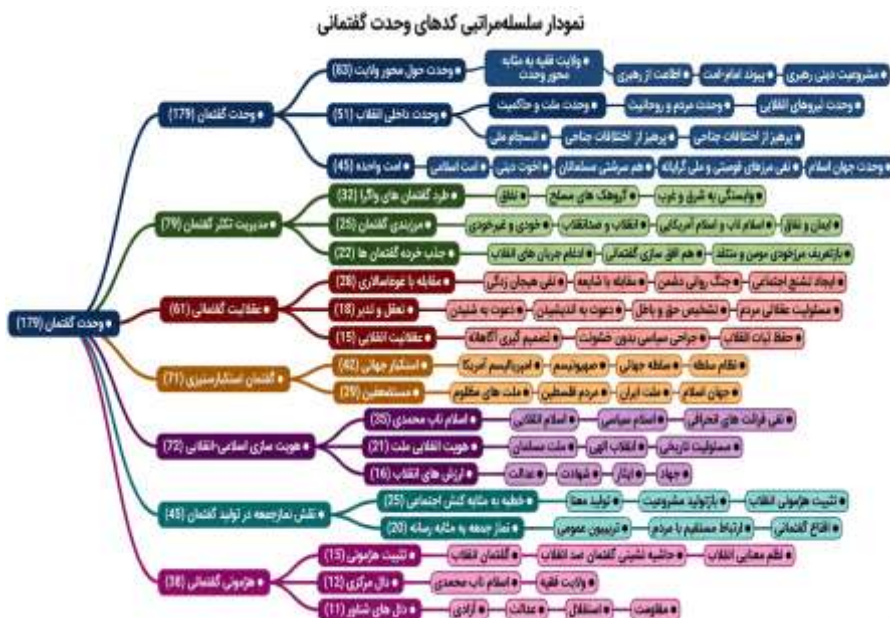
۴. یافته‌های پژوهش

۴-۱. تحلیل فراوانی و شدت کدها

تحلیل فراوانی کدها که در شکل (۲) نمایش داده می‌شود، مکملی ضروری برای تحلیل کیفی است و ابعاد کمی و مستندی از شدت تأکید بر هر یک از راهبردهای گفتمانی را آشکار می‌سازد. این آمار، صرفاً یک شمارش ساده نیست، بلکه نقشه مهندسی گفتمان وحدت و اولویت‌بندی‌های آن در شرایط بحرانی دهه شصت را ترسیم می‌کند.

شکل ۲. فراوانی کدهای گفتمانی

شکل ۳. نمودار سلسله مراتبی، کدهای وحدت گفتمانی،

الف. مرکزیت مطلق، «وحدت حول ولایت»: ستون خیمه گفتمان

با نگاهی به شکل (۲ و ۳)، اولین و برجسته‌ترین یافته، فراوانی بسیار بالای مقوله وحدت گفتمان با ۱۷۹ تکرار است که بخش عمده آن (۸۳ تکرار) مربوط به «وحدت حول ولایت فقیه و رهبری» است. این آمار به صورت کمی اثبات می‌کند که این مفهوم، نه فقط یک موضوع در کنار سایر موضوعات، بلکه مرکز ثقل ایدئولوژیک و دال مرکزی بلامنازع گفتمان بوده است. شدت تکرار این کد نشان می‌دهد که در شرایط تکرر و تهدید، اصلی‌ترین راهبرد برای ایجاد انسجام، معرفی یک محور واحد، غیرقابل خدشه و فصل الخطاب برای تمامی نیروهای خودی بوده است.

ب. مرزبندی و طرد: استراتژی اصلی تولید انسجام

بلافاصله پس از تأکید بر محور وحدت، مقوله مدیریت تكثر گفتمانی با ۷۹ تکرار قرار دارد. این نزدیکی آماری، یک یافته کلیدی را آشکار می‌سازد: وحدت در این گفتمان، بیش از آنکه از طریق جذب همه کثرت‌ها به دست آید، از طریق طرد فعالانه و مرزبندی صریح با «دیگری» تولید می‌شود. این آمار، اهمیت استراتژی «مرزبندی آنتاگونیستی» را برای تعریف «ما»ی انقلابی و تقویت انسجام درونی آن نشان می‌دهد.

ج. پیوند ناگسستنی هویت‌سازی و دشمن‌سازی

در رتبه بعدی، دو مقوله هویت‌سازی اسلامی-انقلابی (۷۲ تکرار) و گفتمان استکبارستیزی (۷۱ تکرار) با فراوانی بسیار نزدیک به هم قرار دارند. این همبستگی آماری، تصادفی نیست و به صورت مستند نشان می‌دهد که این دو، دو روی یک سکه هستند. هویت «ما»ی انقلابی (مؤمن، مجاهد، پیرو خط امام) به شکلی تنگاتنگ در تقابل با یک «دشمن» مشترک و اهریمن‌سازی شده (استکبار، نفاق، لیبرالیسم) تعریف و بازتولید می‌شود. این راهبرد، انرژی روانی و اجتماعی لازم برای بسیج و مقاومت را فراهم می‌آورد.

د. راهبردهای توانمندساز: مردم و عقلانیت

مقوله‌های عقلانیت گفتمانی (۶۱ تکرار) و حضور مردم (به‌عنوان بخشی از مقوله «وحدت گفتمان» و «مردم‌محوری»)، راهبردهای مکمل و توانمندساز این گفتمان را تشکیل می‌دهند. تأکید مکرر بر «عقلانیت» و «بصیرت»، نشان‌دهنده یک پروژه شناختی آگاهانه برای مقابله با جنگ روانی و ایمن‌سازی مخاطبان در برابر روایت‌های رقیب است. همزمان، فراخوانی مداوم مردم به «حضور در صحنه»، وحدت را از سطح ذهن به سطح کش اجتماعی منتقل کرده و آن را به یک نیروی مادی و تعیین‌کننده تبدیل می‌کند.

نتیجه‌گیری تحلیلی از فراوانی‌ها

الگوی توزیع فراوانی کدها، یک استراتژی گفتمانی سلسله‌مراتبی و هوشمندانه را آشکار می‌سازد:

۱. تثبیت یک محور ایدئولوژیک واحد (ولایت‌فقیه).

۲. ایجاد انسجام از طریق مرزبندی و طرد فعالانه دشمنان داخلی و خارجی.

۳. مشروعیت‌بخشی به این فرآیند از طریق پیوند زدن آن به یک هویت اسلامی - انقلابی اصیل.

۴. تضمین موفقیت آن از طریق بسیج شناختی (عقلانیت) و بسیج اجتماعی (مردم).
این نقشه کمی نشان می‌دهد که گفتمان وحدت در دهه شصت، نه مجموعه‌ای از ایده‌های پراکنده، بلکه ساختاری منسجم، هدفمند و چندلایه در عرصه تولید معنا بوده است که با منطق درونی مشخصی، به مدیریت بحران، تثبیت قدرت و تولید انسجام در یکی از پراشوب‌ترین مقاطع تاریخ معاصر ایران انجامیده است.

۴-۲. دال‌های مرکزی وحدت گفتمانی

در چارچوب نظری گفتمان لاکلاو، «دال مرکزی» مفهومی کانونی است که با متوقف کردن جریان بی‌پایان معنا، سایر «دال‌های شناور» را در یک میدان گفتمانی مفصل‌بندی کرده و به کل گفتمان، انسجام و مرکزیت می‌بخشد (لاکلاو و موفه، ۱۳۸۶). تحلیل کمی و کیفی خطبه‌های نماز جمعه دهه نخست انقلاب به‌وضوح نشان می‌دهد که گفتمان وحدت برای دستیابی به هژمونی، بر دو دال مرکزی اصلی و مکمل استوار شده است: «ولایت‌فقیه» و «اسلام ناب محمدی».

الف) ولایت‌فقیه: محور انسجام سیاسی و اجرایی

تحلیل داده‌های کمی MAXQDA به شکل قاطعی مرکزیت این مفهوم را اثبات می‌کند. مقوله «وحدت حول ولایت‌فقیه و رهبری» با ۸۳ تکرار، دارای بالاترین فراوانی در میان تمامی کدهای محوری است. این یافته کمی نشان می‌دهد که «ولایت‌فقیه» صرفاً یکی از موضوعات مطرح نبوده، بلکه اصلی‌ترین نقطه گرهی و محور انسجام‌بخش گفتمان وحدت بوده است.

در این گفتمان، ولایت‌فقیه به‌مثابه «عمود خیمه» نظام عمل می‌کند که سایر دال‌های شناور مانند «مردم»، «قانون»، «عدالت»، «استقلال» و «آزادی» را از حالت پراکندگی خارج کرده و در یک زنجیره هم‌ارزی، ذیل گفتمان انقلاب اسلامی تعریف و معنا می‌کند. این

دال مرکزی، ضامن حرکت در «صراط مستقیم» و مانع اصلی انحراف و واگرایی نحله‌های فکری (چپ و راست) از اصول انقلاب معرفی می‌شود. در شرایط بروز اختلاف میان مسئولان، این «ولایت فقیه» و مشخصاً شخص امام خمینی (ره) بود که به‌عنوان فصل‌الخطاب نهایی عمل کرده و با ارائه طریق، مانع از تبدیل شدن اختلافات به شکاف‌های ویرانگر می‌شد و یکپارچگی نظام را در شرایط بحرانی جنگ حفظ می‌کرد.

ب) اسلام ناب محمدی: شالوده هویت ایدئولوژیک

در کنار ولایت فقیه، «اسلام ناب محمدی» که در مقوله «هویت‌سازی اسلامی-انقلابی» با ۷۲ تکرار برجسته شده است، دومین دال مرکزی و بنیاد ایدئولوژیک گفتمان وحدت را تشکیل می‌دهد. این مفهوم، کارکرد اصلی خود را در مرزبندی هویتی و تعریف «ما» در برابر «دیگری» نشان می‌دهد.

گفتمان حاکم، «اسلام ناب» را در یک تقابل مستقیم با دو قرائت رقیب تعریف و بازنمایی می‌کند:

۱. اسلام آمریکایی: این قرائت که شامل اسلام متحجر، اسلام سکولار و اسلام سازشکار و غیرسیاسی است، به‌عنوان ابزار دست «استکبار جهانی» برای تهمی کردن اسلام از محتوای انقلابی و ظلم‌ستیز آن معرفی می‌شود. این اسلام به انزوا، بی‌تفاوتی نسبت به سرنوشت جامعه و جدایی دین از سیاست متهم می‌شود. (جدال دو اسلام)

۲. اسلام التقاطی: این قرائت که مشخصاً به گروه‌هایی مانند سازمان مجاهدین خلق (منافقین) اشاره دارد، متهم به آمیختن مفاهیم اسلامی با ایدئولوژی‌های بیگانه (عمدتاً مارکسیسم) است. این التقاط، به‌عنوان انحرافی فکری و مقدمه‌ای برای خیانت سیاسی بازنمایی می‌شود.

بنابراین، «اسلام ناب محمدی» به‌مثابه یک شاقول ایدئولوژیک عمل می‌کند که اصالت و خلوص انقلابی نحله‌های فکری مختلف با آن سنجیده می‌شود.

ج) پیوند دو دال مرکزی: تثبیت هژمونی

این دو دال مرکزی در انزوا عمل نمی‌کنند، بلکه در یک رابطه مکمل و ارگانیک، یکدیگر را تقویت کرده و هژمونی گفتمان انقلاب را تثبیت می‌نمایند (تاجیک، ۱۳۸۹). در این ساختار، «اسلام ناب محمدی» مبنای مشروعیت ایدئولوژیک نظام را فراهم می‌کند و «ولایت فقیه» به عنوان ضامن اجرایی و مفسر رسمی آن اسلام ناب معرفی می‌شود؛ به عبارت دیگر، ولایت فقیه، تجسم عینی و سیاسی اسلام ناب است و اسلام ناب، محتوای تئوریک و جهت‌دهنده به نهاد ولایت است. این پیوند مستحکم، یک ساختار گفتمانی قدرتمند ایجاد می‌کند که هم توانایی مدیریت و انسجام بخشی به نیروهای خودی را دارد و هم ابزار لازم برای طرد و حاشیه رانی گفتمان‌های رقیب را فراهم می‌آورد.

۴-۳. سازوکارهای گفتمانی تولید وحدت

گفتمان وحدت در خطبه‌های نماز جمعه دهه شصت، برای دستیابی به هژمونی و انسجام بخشی به جامعه بحران زده، مجموعه‌ای از سازوکارهای پیچیده و چندلایه را به کار می‌گرفت. این سازوکارها، از مرزبندی‌های صریح هویتی گرفته تا راهبردهای شناختی برای مدیریت افکار عمومی را در برمی‌گرفت. در ادامه، مهم‌ترین این سازوکارها تحلیل می‌شوند.

الف) مرزبندی هویتی و خلق دوگانه‌ها

برجسته‌ترین راهبرد گفتمانی در خطبه‌ها، ایجاد تمایز و مرزبندی هویتی از طریق خلق و تکرار دوگانه‌هایی بود که به تعریف «ما»ی انقلابی در برابر «دیگری» معارض می‌پرداخت. این فرآیند کاملاً با مربع ایدئولوژیک ون دایک که بر قطب بندی «ما» در برابر «آن‌ها» استوار است، انطباق دارد. داده‌های کمی نیز این راهبرد را تأیید می‌کند؛ دو مقوله «هویت سازی اسلامی-انقلابی» (۷۲ تکرار) و «گفتمان استکبارستیزی/دشمن سازی» (۷۱ تکرار) دارای بالاترین فراوانی‌ها پس از مقوله ولایت فقیه هستند که نشان‌دهنده پیوند ناگسستنی هویت سازی و دشمن سازی است.

برجسته سازی ویژگی‌های مثبت «ما» (خودی): در این گفتمان، «خودی» شامل «امام»، «امت»، «رزمندگان» و «مسئولین وفادار به خط امام» بود. این گروه با صفاتی چون ایمان، بصیرت، مقاومت، شهادت طلبی، وحدت، مظلومیت و فداکاری برای خدا بازنمایی می‌شد.

حضور مردم در صحنه‌ها به‌عنوان یک «نیروی لایزال و تمام‌نشدنی» که نظام را در برابر قدرت‌های جهانی حفظ می‌کند، ستایش می‌شد.

برجسته‌سازی ویژگی‌های منفی «آنها» (دشمن/غیرخودی): «دشمن» طیف وسیعی از بازیگران داخلی و خارجی را در برمی‌گرفت که ذیل مفهوم کلی «اسلام آمریکایی» طبقه‌بندی می‌شدند.

○ دشمن خارجی: در رأس آن «استکبار جهانی» به رهبری آمریکا («شیطان بزرگ») و رژیم صهیونیستی قرار داشتند که با صفاتی چون توطئه‌گری، سلطه‌طلبی، تفرقه‌افکنی و فساد معرفی می‌شدند.

○ دشمن داخلی: جریان‌هایی مانند لیبرال‌ها (نظیر نهضت آزادی) که به جدایی دین از سیاست یا سازش با غرب گرایش داشتند و سازمان مجاهدین خلق که با عنوان «منافقین» بازنمایی می‌شدند. این گروه‌ها با برچسب‌زنی منفی و به‌کارگیری مفاهیمی چون «ارتداد»، «نفاق»، «خیانت» و «حرکت به سوی کفر»، از دایره مشروعیت طرد شده و هرگونه اقدام علیه آنان مشروعیت‌بخشی می‌شد. این راهبرد دوگانه‌ساز، با ساده‌سازی فضای پیچیده سیاسی، مدل‌های ذهنی روشنی برای مخاطبان ایجاد می‌کرد که در آن، جهان به دو اردوگاه حق (جمهوری اسلامی) و باطل (دشمنان) تقسیم می‌شد.

ب) عقلانیت انقلابی: سازوکار شناختی مقابله با جنگ روانی

برخلاف تصور رایج از فضای هیجانی دهه شصت، یکی از پرتکرارترین سازوکارها در خطبه‌ها، دعوت به «عقلانیت» بود. مقوله «عقلانیت انقلابی، تعقل و تدبیر» با ۶۱ تکرار، فراوانی قابل توجهی در داده‌ها دارد. این سازوکار، یک راهبرد شناختی هوشمندانه برای مقابله با جنگ روانی، شایعات و غوغاسالاری گروه‌های رقیب بود. در خطبه‌ها مکرراً از مردم خواسته می‌شد تا صرفاً شنونده نباشند، بلکه «فکر کنند»، «تدبیر نمایند» و خود به «تشخیص حق و باطل» بپردازند. این رویکرد، مخاطبان را در برابر پیام‌های هیجانی و تفرقه‌افکنانه «واکسینه» کرده و تلاشی بود برای استوار ساختن وحدت بر پایه‌ای شناختی و آگاهانه، نه صرفاً احساسی. با ترویج «بصیرت» به‌عنوان پادزهر جنگ روانی، گفتمان

رسمی تلاش می‌کرد تا مخاطبان را برای پذیرش روایت خود و مقاومت در برابر روایت‌های رقیب، توانمند سازد.

ج) مدیریت تكثر داخلی: راهبرد «وحدت در عین اختلاف سلیقه»

دهه شصت، صحنه تقابل دو جناح اصلی درون حاکمیت (چپ و راست) بر سر مسائل اقتصادی بود. راهبرد گفتمانی خطبه‌ها برای مدیریت این بحران، تقلیل این اختلافات از یک تقابل ایدئولوژیک به یک اختلاف سلیقه و اولویت‌بخشی به دشمن مشترک بود. آیت‌الله خامنه‌ای در تحلیلی، این دسته‌بندی‌ها را فاقد مبنای عمیق فکری و شبیه «اختلافات قبائل قدیمی عرب» توصیف کردند که بیشتر حاصل تعصبات گروهی است. این رویکرد، از اصالت ایدئولوژیک این منازعات می‌کاست و آن‌ها را در سطحی پایین‌تر از تقابل اصلی با «استکبار» قرار می‌داد.

در خطبه‌ای کلیدی با موضوع «آزادی اقتصادی» (مهر ۱۳۶۶)، ایشان با نقد رویکردهای افراطی هر دو طرف، به دنبال ارائه یک «راه سوم اسلامی» بودند که نه به دام سوسیالیسم دولتی بیفتد و نه تسلیم کاپیتالیسم شود. درنهایت، با تأکید بر لزوم تبعیت از نظر «ولایت فقیه» به عنوان فصل الخطاب، این اختلافات مدیریت می‌شد تا به وحدت کلان نظام آسیبی نرسد.

د) مردم‌محوری: بسیج اجتماعی به مثابه ضامن وحدت

درنهایت، یکی از کلیدی‌ترین سازوکارها، بازنمایی مردم به عنوان کنشگران اصلی و صاحبان انقلاب بود. مقوله «مردم‌محوری و مسئولیت اجتماعی» با ۶۸ تکرار، نشان‌دهنده اهمیت این راهبرد است. در این گفتمان، «حضور مردم در صحنه» (در قالب راهپیمایی، انتخابات، حضور در جبهه) به عنوان یک «نیروی لایزال» و مهم‌ترین عامل خنثی‌کننده توطئه‌های دشمنان داخلی و خارجی معرفی می‌شد. این سازوکار، وحدت را از یک مفهوم انتزاعی به یک کنش جمعی و مرئی تبدیل می‌کرد. با اعطای «مسئولیت تاریخی» به امت برای حفظ انقلاب، گفتمان وحدت، مردم را از مخاطبانی منفعل به محافظان فعال نظام تبدیل کرده و از طریق بسیج اجتماعی، انسجام درونی را در عمل محقق می‌ساخت.

۴-۴. سطح شناختی وحدت گفتمانی

گفتمان وحدت در خطبه‌های نماز جمعه، صرفاً به ارائه مجموعه‌ای از ایده‌ها محدود نمی‌شد؛ بلکه یک پروژه فعال برای مهندسی «شناخت اجتماعی» و شکل‌دهی به «مدل‌های ذهنی» مخاطبان بود. در این سطح که با چارچوب نظری تحلیل گفتمان انتقادی ون دایک قابل تبیین است، هدف اصلی، قالب‌ریزی درک جامعه از واقعیت‌های سیاسی و ایجاد یک چارچوب تفسیری مشترک برای رویدادها بود. دو راهبرد شناختی اصلی برای تحقق این هدف به کار گرفته شد:

الف) تولید مدل ذهنی دوقطبی از طریق «مربع ایدئولوژیک»

تحلیل داده‌های خطبه‌ها بر اساس چارچوب نظری ون دایک نشان می‌دهد که سازوکار شکل‌دهی به مدل ذهنی دوقطبی، به گونه‌ای قابل تطبیق با مفهوم «مربع ایدئولوژیک» است؛ بدین معنا که در گفتمان خطبه‌ها، الگویی از قطب‌بندی «ما» در برابر «آن‌ها» به صورت نظام‌مند بازتولید شده است؛ به عبارت دیگر، آنچه در این پژوهش به عنوان «مربع ایدئولوژیک» تحلیل می‌شود، نه به معنای کاریست آگاهانه این نظریه توسط کنشگران گفتمانی، بلکه بازتابی از سازوکارهای طبیعی شکل‌گیری هویت جمعی در بستر گفتمان‌های سیاسی-دینی است که با ابزار نظری ون دایک قابل تبیین می‌گردد.

فراوانی بالای کدهای «هویت‌سازی اسلامی-انقلابی» (۷۲ تکرار) و «گفتمان استکبارستیزی/دشمن‌سازی» (۷۱ تکرار) نشان‌دهنده آن است که تعریف «خودی» و «دشمن» دو روی یک سکه در فرآیند تولید معنا بوده‌اند. این مربع ایدئولوژیک در چهار سطح عمل می‌کرد:

۱. برجسته‌سازی ویژگی‌های مثبت «ما»: جبهه «خودی» که شامل امام، امت و رزمندگان بود، با صفاتی چون ایمان، مقاومت، شهادت‌طلبی، مظلومیت و بصیرت بازنمایی می‌شد.

۲. برجسته‌سازی ویژگی‌های منفی «آن‌ها»: جبهه «دشمن» که استکبار، صهیونیسم، منافقین و لیبرال‌ها را در برمی‌گرفت، با صفاتی چون توطئه‌گری، فساد، خیانت، نفاق و سلطه‌طلبی اهریمن‌سازی می‌شد.

۳. کم‌رنگ‌سازی ویژگی‌های منفی «ما»: بحران‌ها و مشکلات داخلی مانند کمبودهای اقتصادی یا تلفات جنگ، نه به‌عنوان ضعف مدیریتی، بلکه به‌مثابه «آزمون الهی»، بهای استقلال یا پیامد طبیعی توطئه‌های دشمن بازتفسیر می‌شدند تا تصویر مثبت از جبهه خودی خدشه‌دار نشود.

۴. کم‌رنگ‌سازی ویژگی‌های مثبت «آنها»: هرگونه جنبه مثبت احتمالی دشمن (مانند قدرت نظامی یا فناوری) نادیده گرفته شده یا به‌عنوان ابزاری در خدمت اهداف شیطانی، بی‌ارزش و نامشروع جلوه داده می‌شد.

این راهبردها یک مدل ذهنی ساده و قدرتمند برای مخاطبان ایجاد می‌کرد که در آن، جهان به دو اردوگاه متخاصم حق و باطل تقسیم می‌شد. این مدل ذهنی، پیچیدگی‌های سیاسی را کاهش می‌داد و درک حوادث و اتخاذ موضع را برای عموم مردم تسهیل می‌کرد.

ب) ترویج «عقلانیت» و «بصیرت» به‌عنوان پادزهر جنگ روانی
دومین راهبرد شناختی کلیدی، دعوت مداوم به «تعقل» و «بصیرت» بود. مقوله «عقلانیت انقلابی، تعقل و تدبیر» با ۶۱ تکرار، یکی از پرتکرارترین کدهای محوری است. این تأکید، یک سازوکار هوشمندانه برای مقابله با «جنگ روانی» دشمن و خنثی‌سازی شایعات بود.

در خطبه‌ها به‌طور مکرر از مردم خواسته می‌شد تا در برابر تبلیغات رسانه‌های بیگانه، صرفاً شنونده‌ای منفعل نباشند، بلکه خود به تحلیل پردازند، «فکر کنند» و با «تدبیر»، حقیقت را از دروغ تشخیص دهند. این راهبرد دو کارکرد شناختی مهم داشت:

- توانمندسازی مخاطب: این رویکرد به مخاطب حس کنشگری و قدرت تشخیص می‌داد و او را از یک پذیرنده منفعل به یک تحلیلگر فعال تبدیل می‌کرد.
- مشروعیت‌بخشی به روایت رسمی: با دعوت به عقلانیت، گفتمان رسمی این پیام را القا می‌کرد که روایت او، روایتی مبتنی بر منطق و حقیقت است و هر فرد عاقلی با اندکی تأمل، به‌درستی آن پی خواهد برد.

درنهایت، این راهبردهای شناختی، با ایجاد یک مدل ذهنی دوقطبی و در عین حال ترویج یک عقلانیت جهت‌دار، یک «وحدت شناختی» در سطح جامعه ایجاد می‌کردند. این وحدت در ادراک و تفسیر، پیش‌نیاز ضروری برای گام بعدی، یعنی «وحدت در کنش» و بسیج اجتماعی بود.

۴-۵. سطح کنشی وحدت گفتمانی

هدف غایی گفتمان وحدت، صرفاً شکل‌دهی به ذهنیت‌ها نبود، بلکه تولید و هدایت «کنش‌های اجتماعی» مشخص در سطح جامعه بود. مدل‌های ذهنی که در سطح شناختی ساخته می‌شدند، به‌طور مستقیم به رفتارهای فردی و جمعی منجر شده و وحدت را از یک مفهوم انتزاعی به یک واقعیت ملموس و عملی تبدیل می‌کردند. نماز جمعه، به‌عنوان یک «کردار گفتمانی»، نه‌تنها این کنش‌ها را تثویز می‌کرد، بلکه خود به محل نمایش و بازتولید آن‌ها بدل می‌گشت. سه کنش کلیدی در این سطح قابل شناسایی است:

الف) بسیج عمومی: تبدیل وحدت ذهنی به «حضور مردم در صحنه» محوری‌ترین کنش تولید شده توسط گفتمان وحدت، حضور فیزیکی و مرئی مردم در عرصه‌های موردنیاز نظام بود. داده‌های کمی نیز این امر را تأیید می‌کند؛ مقوله «مردم‌محوری و مسئولیت اجتماعی» با ۶۸ تکرار، یکی از پرتکرارترین کدهای این پژوهش است. خطبه‌ها به‌طور مداوم، «حضور در صحنه» را به‌عنوان مهم‌ترین عامل خشتی‌کننده توطئه‌های دشمن و ضامن بقای انقلاب بازنمایی می‌کردند. این کنش در سه حوزه اصلی تجلی می‌یافت:

۱. حضور در جبهه‌های جنگ: نماز جمعه به مهم‌ترین پایگاه برای تهییج و بسیج عمومی مردم جهت حضور در جبهه‌های جنگ تحمیلی تبدیل شده بود. مشارکت در جنگ یک وظیفه شرعی و ملی معرفی می‌شد و خود نماز جمعه به «مانور اجتماعی و سیاسی مسلمانان در برابر دشمنان» بدل گشته بود.
۲. حضور در راهپیمایی‌ها: راهپیمایی‌ها (مانند ۲۲ بهمن یا روز قدس) به‌عنوان نمایش قدرت نرم نظام و همبستگی امت با رهبری، به صورت مداوم در خطبه‌ها مورد تأکید و تشویق قرار می‌گرفت.

۳. حضور در انتخابات: شرکت در انتخابات به‌عنوان یک تکلیف شرعی و سیاسی برای تقویت مشروعیت نظام و مأیوس کردن دشمنان معرفی می‌شد.

ب) انسجام اجتماعی از طریق طرد «دیگری»

وحدت در سطح کنش، تنها از طریق همبستگی درونی شکل نمی‌گرفت، بلکه از طریق یک کنش جمعی برای طرد و حاشیه‌رانی گروه‌های «غیرخودی» نیز محقق می‌شد. مدل ذهنی که دشمنان داخلی (لیبرال‌ها و منافقین) را «خائن»، «مفسد» و «مرتد» بازنمایی می‌کرد، زمینه را برای طرد اجتماعی و سرکوب سیاسی آنان فراهم می‌ساخت. فراوانی بالای مقوله «مدیریت تکرر و طرد گفتمان‌های واگرا» (۷۹ تکرار) نشان‌دهنده اهمیت این کنش سلبی است. این گفتمان، هرگونه اقدام علیه این گروه‌ها را به‌عنوان یک دفاع مشروع از اسلام و انقلاب توجیه کرده و انسجام جبهه خودی را از طریق پاک‌سازی عناصر ناهمگون تقویت می‌کرد.

ج) «تبعیت از رهبری» به‌مثابه کنش نهایی حفظ وحدت

درنهایت، کلیدی‌ترین کنش برای حفظ انسجام نظام در شرایط بحرانی، تبعیت عملی از ولایت‌فقیه بود. این کنش، سازوکار نهایی حل تعارض و هدایت جامعه بود. مقوله «وحدت حول ولایت‌فقیه و رهبری» با بالاترین فراوانی (۸۳ تکرار)، اهمیت این کنش محوری را نشان می‌دهد. در مواقع بروز اختلاف‌نظر میان مسئولان (مانند اختلافات اقتصادی جناح چپ و راست) یا در بزنگاه‌های سیاسی، کنش نهایی و تکلیف قطعی نیروهای خودی، کنار گذاشتن نظرات شخصی و تبعیت از نظر رهبری به‌عنوان فصل‌الخطاب بود. این تبعیت، نه به‌عنوان یک اطاعت کورکورانه، بلکه به‌مثابه یک کنش انقلابی آگاهانه برای حفظ وحدت کلان نظام در برابر دشمن مشترک بازنمایی می‌شد و ضامن عبور نظام از بحران‌های داخلی و خارجی بود.

۵. مدل مفهومی وحدت گفتمانی دهه ۶۰

بر اساس تحلیل‌های انجام‌شده در سطوح مختلف، اکنون می‌توان یک مدل مفهومی یکپارچه برای تبیین فرایند تولید «وحدت گفتمانی» در دهه نخست انقلاب ارائه کرد. این مدل، یک ساختار ایستا نیست، بلکه یک فرایند پویا و چندسطحی را به تصویر می‌کشد که

نشان می‌دهد چگونه یک گفتمان مسلط، از طریق سازوکارهای ساختاری، شناختی و کنشی، موفق به مدیریت تکرار، تولید انسجام و تثبیت هژمونی خود در شرایط بحرانی می‌شود.

این مدل از سه سطح متوالی و در عین حال متعامل تشکیل شده است که در ادامه تبیین می‌شوند:

سطح ۱: سطح هژمونیک-ساختاری

این سطح، شالوده و زیربنای کل فرایند است و به ساختار کلان قدرت گفتمانی می‌پردازد. در این سطح که با نظریه لاکلائو و موفه قابل تبیین است، نظم معنایی گفتمان تثبیت می‌شود.

- دال‌های مرکزی: گفتمان وحدت، با برجسته‌سازی دو دال مرکزی «ولایت فقیه» (به‌عنوان محور انسجام سیاسی) و «اسلام ناب محمدی» (به‌عنوان شالوده هویت ایدئولوژیک)، به میدان پراکنده معنا، ثبات و مرکزیت می‌بخشد.
- مرزبندی آنتاگونیستی: این دال‌های مرکزی، هویت «ما»ی انقلابی را در یک تقابل آشتی‌ناپذیر با یک «دیگری» تعریف می‌کنند. این «دیگری» شامل استکبار جهانی، صهیونیسم، نفاق داخلی و لیبرالیسم است.
- زنجیره هم‌ارزی: با طرد این «دیگری»، یک زنجیره هم‌ارزی از نیروهای خودی (شامل نیروهای چپ و راست درون نظام، مردم، رزمندگان و...) شکل می‌گیرد که با وجود اختلافات داخلی، در برابر دشمن مشترک، در جبهه‌ای واحد قرار می‌گیرند.

خروجی این سطح، یک ساختار گفتمانی منسجم با مرزهای مشخص است که اصول بازی سیاسی و اجتماعی را تعریف می‌کند.

سطح ۲: سطح شناختی-راهبردی

این سطح، موتور محرکه و مکانیزم انتقال گفتمان است. در این لایه، ساختار هژمونیک سطح اول، از طریق راهبردهای مشخص زبانی و شناختی (قابل تبیین با نظریه ون دایک) به ذهن و ادراک مخاطبان ترجمه می‌شود.

- مربع ایدئولوژیک: راهبرد اصلی در این سطح، استفاده نظام‌مند از مربع ایدئولوژیک برای برجسته‌سازی مثبت «ما» (مؤمن، بصیر، مقاوم) و برجسته‌سازی منفی «آن‌ها» (خائن، فاسد، توطئه‌گر) است.
 - راهبردهای شناختی مکمل: در کنار آن، راهبردهایی مانند ترویج «عقلانیت و بصیرت» (به‌عنوان پادزهر جنگ روانی) و بازتفسیر بحران‌ها (به‌عنوان آزمون الهی)، این مدل ذهنی را تقویت و در برابر روایت‌های رقیب، واکسینه می‌کنند.
- خروجی این سطح، تولید «مدل‌های ذهنی مشترک» در میان توده مردم است. این مدل‌ها، درک جامعه از واقعیت را قالب‌ریزی کرده و جهان را به دو اردوگاه حق و باطل تقسیم می‌کنند.

سطح ۳: سطح کنشی-اجتماعی

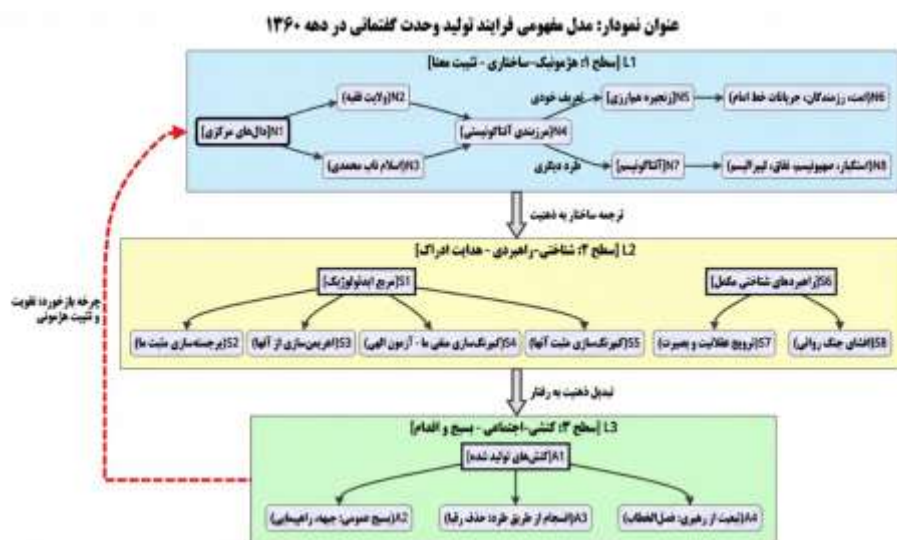
این سطح، پیامد نهایی و تجلی مادی گفتمان است. در این لایه، مدل‌های ذهنی تولید شده در سطح شناختی، به کنش‌های اجتماعی انضمامی و رفتارهای قابل مشاهده تبدیل می‌شوند.

کنش‌های تولید شده: این کنش‌ها شامل بسیج عمومی حضور در جبهه، راهپیمایی (انسجام از طریق طرد حاشیه‌رانی و سرکوب گروه‌های مخالف) و درنهایت، تبعیت از رهبری (به‌عنوان کنش نهایی برای حفظ وحدت در بزنگاه‌ها) است.

خروجی این سطح، «وحدت در عمل» است که به نوبه خود، موفقیت و حقانیت ساختار هژمونیک سطح اول را در یک چرخه بازخوردی، اثبات و بازتولید می‌کند. در مجموع، این مدل نشان می‌دهد که وحدت گفتمانی دهه ۶۰، محصول یک فرایند پویاست که در آن، یک ساختار هژمونیک از طریق راهبردهای شناختی به کنش‌های اجتماعی منسجم تبدیل شده و این کنش‌ها نیز به نوبه خود، آن ساختار را تقویت و تثبیت می‌کنند.

بر اساس تبیین مفهومی ارائه‌شده در بخش پیشین، مدل فرایند تولید وحدت گفتمانی در دهه نخست انقلاب اسلامی که از تحلیل داده‌های کیفی و کمی استخراج گردیده است، در قالب شکل (۴) به صورت بصری ارائه می‌شود. این نمودار، رابطه پویا، تعاملی و سلسله‌مراتبی میان سه سطح «هژمونیک-ساختاری»، «شناختی-راهبردی» و «کنشی-

اجتماعی» را به تصویر می‌کشد و نشان می‌دهد که چگونه ساختارهای کلان گفتمانی به کنش‌های انضمامی در سطح جامعه منجر می‌شوند.

شکل ۴. مدل مفهومی فرایند تولید وحدت گفتمانی در دهه ۱۳۶۰

این مدل نشان می‌دهد که فرایند وحدت از سطح هژمونیک (زیربنا) آغاز می‌شود، جایی که «دال‌های مرکزی» (ولایت فقیه و اسلام ناب) از طریق «مرزبندی آنتاگونیستی»، نظم معنایی گفتمان را تثبیت می‌کنند. در سطح شناختی (مکانیسم انتقال)، این ساختار از طریق «مربع ایدئولوژیک» و دیگر راهبردهای شناختی به «مدل‌های ذهنی» مشترک در جامعه ترجمه می‌شود. در نهایت، در سطح کنشی (پیامد)، این مدل‌های ذهنی به «کنش‌های اجتماعی» انضمامی (بسیج، طرد، تبعیت) منجر می‌شوند که این کنش‌ها نیز در یک چرخه بازخوردی، ساختار هژمونیک سطح اول را بازتولید و تقویت می‌نمایند. این چرخه، پویایی و تداوم گفتمان مسلط را در شرایط بحرانی تضمین می‌کند.

نتیجه‌گیری

این پژوهش با هدف کالبدشکافی سازوکارهای تولید «وحدت گفتمانی» در دهه نخست انقلاب اسلامی، به تحلیل خطبه‌های نماز جمعه آیت‌الله خامنه‌ای به‌عنوان یکی از

کلیدی‌ترین کنشگران و تربیون‌های گفتمانی آن دوره پرداخت. یافته‌های این تحقیق نشان می‌دهد که وحدت در این برهه حساس، محصول یک فرایند تصادفی یا صرفاً مبتنی بر حذف فیزیکی رقبا نبوده، بلکه ماحصل فرایندی منسجم، نظام‌مند و چندلایه در عرصه گفتمان بوده است که با هدف مدیریت بحران، تثبیت قدرت و تولید انسجام در یکی از پراشوب‌ترین مقاطع تاریخ معاصر ایران شکل گرفته است. تحلیل یکپارچه داده‌های کیفی و کمی، مدلی سه‌سطحی از فرایند تولید وحدت را آشکار ساخت:

۱. در سطح هژمونیک-ساختاری: گفتمان وحدت با تثبیت دو دال مرکزی «ولایت فقیه» (به‌عنوان محور انسجام سیاسی) و «اسلام ناب محمدی» (به‌عنوان شالوده هویت ایدئولوژیک)، به میدان معنایی متکثر آن دوران، ثبات و مرکزیت بخشید. فراوانی عددی کدها به صورت مستند نشان داد که «وحدت حول ولایت فقیه» (با ۸۳ تکرار) و «مدیریت تکثر و طرد گفتمان‌های واگرا» (با ۷۹ تکرار) دو اولویت اصلی این گفتمان بوده‌اند. این ساختار، از طریق مرزبندی آنتاگونیستی با یک «دیگری» مشخص (استکبار، نفاق، لیبرالیسم)، یک زنجیره هم‌ارزی از نیروهای خودی را ایجاد کرد.

۲. در سطح شناختی-راهبردی: این ساختار کلان، از طریق سازوکارهای شناختی به ذهن مخاطبان ترجمه شد. اصلی‌ترین راهبرد، استفاده نظام‌مند از «مربع ایدئولوژیک» برای برجسته‌سازی مثبت «ما» (مؤمن، بصیر) و اهریمن‌سازی از «آن‌ها» (خائن، توطئه‌گر) بود. در کنار آن، تأکید مکرر بر «عقلانیت» و «بصیرت» (با ۶۱ تکرار) به‌عنوان یک راهبرد هوشمندانه، تلاشی برای ایمن‌سازی جامعه در برابر جنگ روانی و ایجاد یک وحدت آگاهانه بود.

۳. در سطح کنشی-اجتماعی: درنهایت، مدل‌های ذهنی تولید شده به کنش‌های انضمامی منجر شدند. بسیج عمومی (حضور در جبهه و راهپیمایی)، انسجام از طریق طرد (حاشیه‌رانی گروه‌های مخالف) و تبعیت از رهبری (به‌عنوان کنش نهایی حل اختلاف)، سه پیامد عملی اصلی این گفتمان بودند که وحدت را از ذهن به عینیت جامعه منتقل کردند.

در مجموع، وحدت حاصل شده، یک «وحدت در عین کثرتِ مدیریت شده» بود؛ یعنی پذیرش نحله‌های فکری مختلف تا زمانی که اصول و خطوط قرمز تعریف شده توسط دال‌های مرکزی گفتمان انقلاب را رعایت کنند.

فهرست منابع:

- قران کریم
- الگار، حامد. (۱۳۵۸). نشریه بررسی روزانه مطبوعات جهان (۱۳۵۸/۹/۲۰). تهران.
- تاجیک، محمدرضا. (۱۳۸۹). گفتمان و هژمونی: جستاری در اندیشه ارنستو لاکلاو و شانتال موفه. تهران: نشر فرهنگ و اندیشه.
- رحیم‌پور ازغدی، حسن. (۱۳۹۰). نقش گفتمان دینی در انسجام اجتماعی پس از انقلاب اسلامی. فصلنامه مطالعات انقلاب اسلامی.
- بشیریه، حسین. (۱۴۰۳). دیباچه‌ای بر جامعه‌شناسی سیاسی ایران. تهران، نشر نگاه معاصر.
- لاکلا، ارنستو و موفه، شانتال. (۱۳۸۶). هژمونی و راهبرد سوسیالیستی (ترجمه حسین بشیریه). تهران: نشر نی.
- شادلو، عباس. (۱۳۹۲). اطلاعاتی درباره‌ی احزاب و جناح‌های سیاسی ایران امروز تهران. وزرا.
- خامنه‌ای، سید علی. (۱۳۶۸-۱۴۰۴). بیانات از سال‌های ۱۳۶۸ الی ۱۴۰۴.
- Fairclough, N. (1995). *Critical Discourse Analysis*. London: Longman.
- Laclau, E. (2005). *On Populist Reason*. London: Verso.
- Laclau, E., & Mouffe, C. (1985). *Hegemony and Socialist Strategy*. London: Verso.
- van Dijk, T. A. (1998). *Ideology: A Multidisciplinary Approach*. London: Sage.
- van Dijk, T. A. (2006). Politics, ideology and discourse. In *Elsevier Encyclopedia of Language and Linguistics* (pp. 728-740).